

Zdeněk Matějček

Psychologické eseje

(z konce kariéry)

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Psychologické eseje (z konce kariéry)
Zdeněk Matějček

Recenzovala prof. PhDr. RNDr. Marie Vágnerová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Grafická úprava a sazba Jan Šerých
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2004

© Zdeněk Matějček, 2004

ISBN 978-80-246-0892-1

ISBN 978-80-246-3550-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

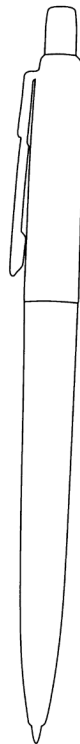
www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

NA ÚVOD -----	7
ZKRÁCENÝ ČAS -----	9
ZKUŠENOSTI SDĚLITELNÉ A NESDĚLITELNÉ -----	12
ČÍM VÍC, TÍM LÍP? -----	17
BÍLÝ PLÁŠŤ -----	21
DOMÁCÍ DOUČOVÁNÍ -----	26
LÉČITELÉ A ZÁZRAČNÍCI -----	35
ŠŤASTNÁ UZDRAVENÍ – ALE POZOR NA NĚ! -----	44
KDO JE VINEN? -----	53
O VDĚČNOSTI -----	62
DĚTI PROTI ZÁKONU I -----	72
JEŠTĚ JEDNOU DĚTI PROTI ZÁKONU -----	78
UDĚLALS MOC ŠPATNOU VĚC... -----	86
ZRADA DÍTĚTE -----	89
CHVÁLA PŘÁTELSTVÍ -----	93
SPOLUŽÁCI -----	99
PROČ SE NESHODNEME? -----	103
SILNÁ OSOBNOST -----	108
VELKÁ PĚTKA -----	113
DNES JE TAKOVÁ DOBA... -----	121
O ZÁVISTI A KOMERČNÍM IMPERATIVU -----	128

NEBUDETE-LI JAKO DĚTI... -----	134
IDENTITA A SÍLA TĚLESNÁ -----	140
INTELEKTUÁLNÍ RADOST V KOJENECKÉM VĚKU -----	147
NEPRAKTICKÉ UČENÍ -----	156
PROČ NECHTĚJÍ DĚTI? -----	165
VOLNÝ SVAZEK – A CO DĚTI? -----	173
RÁNA DO SRDCE -----	182
DIVADLO -----	188
O RADOSTI -----	197
NA ZÁVĚR -----	202
ZKRATKY -----	205
LITERATURA -----	206

*Věnuji svým milým žákům,
kteří se stali mými přáteli a od nichž
jsem se tak mnoho naučil.*

jen malou poznámku.

Tyto eseje velkou většinou byly napsány o prázdninách 2003, některé pak na podzim či o Vánocích, přičemž dva nebo tři mají datum dřívější a byly už publikovány v psychologických časopisech. Usoudil jsem však, že obsahově do této malé sbírky patří. Takřka všechny aktualizace ve jménech a událostech spadají tedy do druhé poloviny loňského roku.

Esej znamená v překladu pokus. Prosím tedy čtenáře, aby jakožto pokus laskavě přijali i celou tuto knížku. Rád bych totiž nějak zachytil to, co se nedá napsat do novin, ale co nepatří ani do učebnic, a co přece jen by snad bylo škoda docela pominout. Forma eseje se mi k tomu zdá být nejvhodnější – ostatně i mně osobně asi nejvíc vyhovuje.

Pokusy se ovšem někdy daří a někdy nedaří – od toho jsou to pokusy! Kdyby někomu mohly přinést něco dobrého, byl bych velice rád – jestliže se nezdařily, moc se omlouvám. Sám to posoudit nedovedu. Je to vsutku už jen dovětek za mou předchozí poměrně dlouhou psychologickou kariérou.

A tak, milí čtenáři, aspoň takto Vás srdečně pozdravuje

Váš

Zdeněk Matějček

Když se mě někdo zeptá na věk anebo když má někdo z postarších přátel narozeniny, mám k tomu takovouto průpovídku:

Profesor Vondráček pravil, že v padesáti dosahuje člověk poměrně vysokého stáří v poměrně mladém věku. Profesor František Kábele k tomu dodával, že po šedesáti se člověk udržuje při životě už jenom násilím. Když jsem se ho ptal, co mám dělat po sedmdesátce, suše podotkl: „To musíš to násilí už jen stupňovat.“

Sám pro sebe si ale opakuji moudrá slova Bible. Ta totiž praví (češtinou bratří kralických), že *věku lidského jest sedmdesáte let. Jestli kdo silnějšího přirození, tedy i osmdesáte. Co navíc jest, od Pána Boha jest!* No, a mně bylo této milosti dopřáno. Za každý den jsem teď víc vděčný a každého dne si víc užiju – vždyť je mi darován už jen z milosti Boží!

Vskutku „zkrácený“, nikoliv ztracený. Ne nuda, otrava, prázdnota, kdy není do čeho píchnout. Tady jde o výhled, perspektivu, směřování, zkratka o budoucnost, která je „zkrácená“. Ve stáří je budoucnost zkrácená samozřejmě, to už tak patří k běhu života. Nikdo se nad tím moc nepozastavuje a říká se to jako fráze. Tady však je ta budoucnost zkrácena jaksí navíc, a to víceméně násilně, nějakou mocností, která je mimo naši kontrolu i mimo onen samozřejmý běh života.

Budiž řečeno, že jsem se nad budoucností jakožto psychologickým jevem dost nauvažoval a natrápil. Vždyť jsem to byl já, kdo vytáhl z *Knížky o radosti* přítele Jiřího Mrkvičky potřebu otevřené budoucnosti jakožto potřebu základní a přidal ji k oněm čtyřem Langmeierovým, takže z nich vznikla pětice, která pak šla dále už svou cestou do literatury a do světa. Jsem tedy za onu „budoucnost“ mezi psychickými potřebami jaksí sám odpovědný.

O co tu jde?

Jsou nemoci zlé a nebezpečné a jsou nemoci takzvaně smrtelné. Ty jsou dvojí – jedny jsou „léčené“ a druhé „neléčené“. V tom prvním případě je jakási naděje, byť třeba jen jiskřička. V tom druhém případě nic takového není – jen se čeká. Podívejme se třeba na takovou rakovinu. Za minulé půlstoletí se z beznadějné stala nadějnou. A já se ještě pamatuji, kdy do té první kategorie spadala i plicní tuberkulóza. A sám jsem živým (dosud) příkladem toho, že už dávno přešla do kategorie druhé, pak do kategorie třetí

a dalších, až skoro vymizela. Mě však teď postihla nemoc, která je v oné kategorii první (zatím) pevně usídlena. Čili, ta poslední hranice je už dána. Jenom se neví, jak dlouho to bude trvat, než k té hranici dorazíme. Proč mluvím v množném čísle? Jsme na to totiž dva – já a paní doktorka. Ta toho ví o hodně víc než já, jenomže neprozradí nic. Totiž prozradí, a to docela realisticky, že hranice je už dána, ale o nějakém čase a lhůtě a budoucnosti odmítá mluvit, a to rozhodně. Patří to zřejmě k lékařské psychologii.

A tak mám příležitost prožívat něco, co prožívaly a prožívají miliony lidí na této zemi a co má nepochybně svou složku obecnou, sdílenou nějak všemi stejně, a složku individuální, která je originální a jedinečná a vlastní jen každému jednomu z nás. O tomto individuálním a jedinečném nedovedu říct skoro nic, byť se snažím všechnu tu introspekci přeložit do slov a vět a nějakého rozumného sdělení. To obecné pozůstává nejspíš z jedné otázky, která má dvě verze. Ty se neustále nějak proplétají a prolínají a každou chvíli zapínají jedno nebo druhé myšlení a jednání. Jako byste stáli u vypínače a pořád přepínali: světlo – tma – světlo – tma... Jeden hlas říká: „Ještě je čas – hodně se toho musí ještě udělat – kdy jindy než teď – vzdorovat se musí a táhnout tu káru do konce, jak se dá – nic na svém životě neměnit – stejně žiješ z milosti Boží, tak co?“ Ten druhý říká: „Milej zlatej, když ono to takhle nejde – když je ti už jednou konečná stanice známa, tak už nejsi tím, čím jsi býval – všechno, co děláš, je už vlastně zbytečné – co čteš, co píšeš, všechna ta tvá pseudověda, ba i to, co děláš na zahradě, s kým a o čem mluvíš, to už je všechno naposledy – to už se ti nevrátí, ani v dobrém, ani ve zlém – a už se ani nedovíš, jestli to k něčemu bylo – je jasné, že těm tvým včelám je úplně jedno, jestli se o ně

staráš ty nebo někdo jiný, stejně nic o tobě nevědí – a s lidmi to dopadne taky tak – je-li věčné zapomenutí ve výhledu jako nutnost, tak už vlastně je tu, už teď a nyní – budoucnost už není!“

Tenhle druhý hlas není nijak zlý nebo smutný, je spíš úlevný. Říká: „Nestarej se – odpočívej v pokoji.“ Ten první má ale přece jen v tom blikání zatím trochu delší trvání. A tak jemu přičtete k dobrému či zlému všechno to, co budete dále ode mne číst. To on mi dává mezi všelijakými novými poznatky a zkušenostmi a všelijakým zpytováním svého vlastního svědomí i zcela zvláštní příležitost k úvaze nad závěrečnou fází mé osobní kariéry psychologické.

To, co tady dál píšu, není žádný vlastní bilanční nekrolog, není to ani žádná hlubokomyslná dušezpytná studie – vlastně já ani nevím, co z toho vyjde. Nejspíše jakási směs postřehů a nápadů a nesourodých myšlenek, jak se člověku honí hlavou. Ani uspořádat je asi nedokážu. A kdoví, kam až se mi v nich podaří doputovat. Ale za pokus to snad stojí. Už jinou takovou příležitost mít nebudu. „No, a snad to bude i někomu k něčemu dobré,“ říká ten první hlas, zatímco ten druhý teď na chvíli mlčí.

Co jsem si zapamatoval:

*Nejvíc děti vychováváme, když nás ani nenapadne,
že vychováváme.*

ZKUŠENOSTI SDĚLITELNÉ A NESDĚLITELNÉ

Co jsem se za těch 50 let naposlouchal stížností, že děti si neberou pražádné poučení z toho, co jim jejich rodiče a babičky a dědečkové říkají, vykládají a káží, co je v moudrých knihách a co se jim dává za příklad z historie a ze života kolem. „*Takovou krásnou knihovnu máme, a on knížku neveme do ruky, jak je rok dlouhý!*“ stěžují si rodiče. To pikantní na daném případě bylo, že onen dotyčný chlapec byl dyslektik. Ale to vůbec není pravidlo. V nejrůznějších obměnách slyšíme totéž každou chvíli. A já jsem už kdysi dávno zamlada přišel na to, že tohle předávání životních moudrostí zrovna k ničemu moc nevede. Od té doby všechny takovéto rodičovské stížnosti přijímám sice se sympatií (poněvadž to ukazuje přinejmenším dobrou vůli oněch rodičů a poněvadž sám sebe občas přistihnu při takovémto pedagogickém prohřešku), ale žádné diagnostické závěry z toho nedělám.

Docela jasně vím, že mi k tomuto zdrženlivému postoji přispěla zkušenost z dětství. Takovým kazatelem dobrých mravů a životní moudrosti byl totiž náš dědeček. A vůbec to nebyly nějaké plané

a otravné řeči. Ba naopak, poslouchalo se to docela dobře a bylo vidět, že za tím je jeho osobní přesvědčení a nasazení. Byl jedním z těch přísných a spravedlivých tohoto světa. Ale já jsem si pak jakožto mladý psycholog uvědomil (to jsem měl za sebou už nějakou tu stovku rodičovských stížností na dětskou „hluchotu“, vzdornost, neochotu či lhostejnost), že si tohoto dědečka vážím nikoliv pro jeho moudré řeči a napomínání, nýbrž pro to, co nám předával svým životem – bez řečí a nevědomky, příležitostně a neplánovaně. Odtud zřejmě vzešla poučka, jež se objevuje velmi záhy v mých publikacích, že totiž *„nejvíc vychováváme, když si myslíme, že vůbec nevychováváme“*. Lépe řečeno, když myslíme na všechno možné, jen ne na výchovu. Prostě nemůžeme jen tak jednoduše svou řečí, tj. ze svých úst rovnou do ucha posluchače, předávat to, co je naší intimní životní zkušeností – pokud se ovšem tato naše niterná životní zkušenost nepromítne do našeho způsobu myšlení a chování a do našeho životního stylu a pokud se nějak nestane součástí společného života čili soužití.

Na dokreslení k tomu dodávám, že děti a mladistvé, které hlava ještě nebolí a kteří mají ještě vynikající termoregulaci, moc nepoučíme, když jim budeme říkat, že „je venku zima a že si mají vzít něco na krk a na hlavu“. To je ona zkušenost nesdílitelná. Kdyby sdílitelná byla, to by se desíletí kluci a patnáctiletí mladíci móda nemóda halili do šál a pletených kulichů a desetileté a patnáctileté krasavice by uznávaly bez odporu, že nejpraktičtějším oblečením je to, které babičce slušelo zamlada.

Upřímně a stokrát můžeme dětem říkat, aby se neučily kouřit, protože jednou přijde doba, kdy by se toho rády zbavily. O drogách to samozřejmě platí desateronásobně. Jenomže tato budoucí

doba tu ještě není, zato je tu doba přítomná, v níž diktát skupiny a módní lákadla jsou bohužel zpravidla silnější než naše moudré řeči. Více pomůže zkušenost vrstevníků (ve zlém, ale i v dobrém, tj. pomocném a nápravném) než zkušenost maminky či tatínka, dědečka či babičky.

Tohle je pořád ještě lehce pochopitelné. Ale jsou věci o trochu složitější. Tak třeba cizí řeči. Já nejsem na řeči nijak zvlášť nadaný, ale měl jsem leccjaké ambice a prostě jsem se chtěl několik řečí aspoň obstojně naučit. Věnoval jsem tomu hodně energie a času. (Co bych si za tu dobu byl býval mohl užít! Kdybych ovšem chtěl!) A co teď s tím na konci života? Čtu, píšu, posílám dopisy, trochu přiučuji vnoučata – ale všechny ty jazykové znalosti jsou najednou prostě k ničemu. Ty opravdu se mnou co nevidět skončí. Definitivně a beze zbytku. Svým vnoučatům mohu denně říkat, že se mají učit cizím řečem (to ostatně na rovině obecné vědí tak jako tak a už dávno), ale co pro mne osobně všechno to učení znamenalo, to jim sdělit nedovedu. A kdybych dovedl, jak by mohla takovouto mou osobní intimní zkušenost přijmout? A kdyby ji přijala, mohla by jim být k něčemu dobrá? Je tomu tak trochu jako s tím starořeckým Zenonovým paradoxem, jak rychlonohý Achilles na pokračování dohání pomalou želvu, ale nikdy ji nedohoní. Prostě nedokážu, aby to pro ně znamenalo totéž, co kdysi pro mne.

Něco podobného zažívám také se studenty, před něž v jednom semestru za rok předstupuji a vykládám, co by snad mohlo být pro ně užitečné. Tolik bych jim toho chtěl říct, tolik předat. Každou chvíli při vyšetřování nějakého dítěte a při rozmluvách s rodiči pomyslím na to, že tohle či ono by měli ti mladí vědět. Měli by zadarmo a hned, co mně trvalo 50 let, než jsem na to přišel. Ale ono

to nějak nejde. Je tomu podobně jako s tou cizí řečí – tou člověk mluví a píše k svému užítku, ale někomu druhému ji předat nemůže. A tak ani z toho, co vím, nejde udělat přednášku, nejde tomu dát srozumitelný verbální tvar. A když se o něco takového pokouším, cítím, že jsem nějak vedle. Zkrátka není to ono. Ale pohříchu vždy znovu se pokouším a vždy znovu vykládám. Někteří asi dávají pozor a někteří vůbec ne a je očividné, že já jsem se svou snahou v koncích. Narážím prostě na „nesdělitelno“.

Odpusťte mi teď, prosím, že odbočím k jednomu zážitku. Ale nedá mi to – a konečně je to snad ilustrace k věci. Jednou takhle přednáším, místnost je malá, tísní se tam asi 35 studentů. Hned po začátku nemohu přehlédnout jednu dívku a dva mládence, kteří se družně baví. Tu dívku jsem tu nikdy před tím neviděl. Asi ji ti mládenci na přednášku pozvali. Bude zábava! Ona koketuje s nimi, oni se před ní vytahují, všichni tři se smějí, pošťuchují, podávají si věci a zase je někde schovávají – a já bojuji o jejich zájem. Marně. A víte, jak je to vyčerpávající neokřiknout je? Ale vydržel jsem. Před koncem hodiny jsem ještě vyhlásil, že potřebuji někoho, kdo by se přihlásil k nějaké dobrovolné práci. Už nevím, o co to konkrétně šlo, ale nějaký osobní čas a snahu to vyžadovalo. A první, kdo se přihlásil, a to spontánně, upřímně a bezelstně, byla právě ona dívka, která mne celou tu hodinu otravovala. Práci jsem jí svěřil. A víc jsem ji na přednášce neviděl.

Ale teď na konec ještě chvíli vážně. Čas se mi definitivně zkrátil a já si marně lámu hlavu, jak to s těmi zkušenostmi vlastně je. Musí opravdu člověk na tak mnoho věcí přijít sám? Dříve mne to ani v nejmenším netrápilo. Teď ale nad každým jednotlivým tzv. případem ještě navíc k různým diagnostickým fintám a k různým

těm fintám didaktickým, pedagogickým, výchovným a terapeutickým, které se mi za ta léta osvědčily, mně vždycky naskočí otázka: „*A co s tím?*“ Mohu to někomu předat? Některých případů jsem viděl tisíce, některých stovky, některých desítky a některých čtyři, tři, dva za život. Každý z nich něčím přispěl do onoho mého osobního skladiště „zkušeností“ – a z tohoto skladiště by měli teď čerpat jiní. Člověk si to představuje tak trochu, jako když se dětem nebo vnukům předává osobní majetek. Je-li to upřímné, dělá to dárci zpravidla větší radost než těm obdarovaným. Jenomže v tom našem případě jako by se od toho skladiště ztratil klíč.

A tak se mi nakonec vnucuje už jen připomínka Hemingwayova *Starce a moře*. Vzpomeňte si: Stařec chytil obrovskou rybu, zápasí s ní den a noc s důvěrou ve své zkušenosti – doslova říká, že zná finty a triky, na které za tu dobu přišel a které mu teď pomohou. A vskutku pomohou. Vzpomíná na chlapce, který s ním jezdívá a je jakýmsi jeho učedníkem, zrovna dnes však s ním není. Stařec je se svým životním zápasem a se svými životními zkušenostmi na širém oceánu sám a sám.

Myslím tím vyšetřovací metody v klinické psychologii a ten otazník na konci znamená, že toto rčení v daném případě uvádím v pochybnost.

Zažil jsem kolegy-psychology (postarší), kteří mně, mladému začátečníkovi, uštedřili poučení, že všechny ty vyšetřovací metody jsou opravdu jen pro ty zelené psychologické zajíce. To oni, ostřílení matadoři, už nic takového nepotřebují, neboť *„už ve dveřích na dítěti a na rodičích poznají, o co v daném případě jde“*. Hned k tomu podotýkám, že po těch letech také hned ve dveřích ledacos poznám, ale stačí mi to tak nejvýš na první krok v dalším šetření. A že kdybych dal na první dojem, že bych se mockrát pořádně pořežal.

A zažil jsem kolegy-psychology, kteří naopak si opatřili bohatý arzenál vyšetřovacích pomůcek a návodů, pídili se po každé novince v metodologické nabídce (za našich mladých let zrovna moc bohatá nebyla!) a na rozdíl od těch prvních se chlubili svou metodickou vybaveností. Na každý případ vytasí to pravé! Nic jim neunikne! Panovala dokonce jakási kvantitativní sběratelská interkolegiální soutěž. A já k tomu opět ihned podotýkám, že sám jsem byl touto sběratelskou tendencí také postižen a že jsem svou metodickou vybavenost spíše rozšiřoval, než prohluboval. A to i tehdy, když nám moudrý MUDr. Oldřich Říha kladl na srdce, že máme znát pořádně Termána a to ostatní že je stejně už jen paráda. Co, či vlastně koho máme však znát dobře a důkladně, to jsou – děti! Sháněl jsem kdeco, něco jsem dostal, něco jsem opsal (snad

opravdu nic neukradl), zaměstnal své přátele výrobou všelijakých formboardů a jiných pomůcek, ilegálně přeložil Gesellovu *Vývojovou diagnostiku*. (To jsem se ovšem ohromně poučil, není nad takové překládání. I gesellovskou vývojovou terminologii jsem musel počestit.) Studentům jsem předváděl, co na co je a co se s čím dělá. Uměl jsem o mnohých věcech mluvit. Ale když jsme se pak s ústavem zas někam stěhovali a já musel vyprázdnit své zásuvky a skříně, vždy znovu jsem zjistil, že to či ono je sice krásná a možná i duchaplná věc, ale že v praxi jsem ji použil za ta léta snad jen kdysi na začátku, anebo ani to ne. Mrtvý inventář! Zkrátka, na rozsah svého vlastního pracovního vybavení jsem já sám nestačil! A zažíval jsem trapné zklamání sama v sobě. (Jak by pak člověku nebyli blízcí někteří jeho pacienti a klienti!?)

Musím ovšem vzpomenout na našeho nezapomenutelného pana primáře Otakara Kučeru (jeden ze tří pozůstalých v dobách stalinových – těmi dalšími byli dr. Haas a dr. Dosužkov). I on sháněl, byť psychoanalytik. Měli jsme v léčebně v Dolních Počernicích jakési pokojové či laboratorní pískoviště, kde by děti stavěly své stavby, ale také odreagovávaly své anální problémy. Měli jsme pokojový laboratorní bazének na hraní s vodou a na cákání. Nepamatuji se však, že by to našim enuretikům nějak zvlášť pomáhalo. (Ono toho, co by jim pomáhalo, upřímně řečeno, zrovna moc není.) Měli jsme mýdlové barvy a pasty na patlání a malování rukama. Ale pokud vím, vždycky se to nějak ozkoušelo, a pak to vždy nějak usnulo. Ukázalo se, že i rafinované explorační metody toho nedávají o moc víc než život sám. Než to, co se děje v denním provozu, v interakci dítěte s druhými dětmi a s dospělými, byť za zvláštních, leč známých, přehledných a kontrolovaných podmínek.

Ještě v přípravě výzkumné studie tzv. nechtěných dětí začátkem let sedmdesátých jsem naletěl. Naordinoval jsem spoustu nejrůznějších vyšetření dětí a těšil se, co to všechno vynese. Pak jsem ta vyšetření většinou musel dělat sám, a sám jsem tedy viděl, co všechno bylo zbytečné. Teprve to, co nám poradil dr. Kubička (totiž počítat skór maladaptace) a co náš americký přítel Henry David vyjádřil termínem „in the aggregate“, dávalo nějaký smysl.

Sám jsem si několik vyšetřovacích metod vymyslel a několik jsem jich převzal a uvedl do naší poradenské praxe. (Potřebnou matematickou část za mne ovšem vypracovali buď dnešní paní profesorka Magda (Marie) Vágnerová, nebo dnešní profesor Pavel Říčan.) Zajímavé ale je, že slabiny určité metody poznám teď daleko rychleji než dříve a že méně důvěřuji jejím parametrům, validitě, reliabilitě, údajům v příručce, zato však více tomu, co ukáže v praxi. Kdybych na to měl čas, kdyby se mi chtělo a kdyby o to někdo stál, byl bych teď asi dost dobrým kritikem vyšetřovacích metod, které se na dnešním trhu nabízejí.

Našemu dr. Říhovi z mládí jsem vlastně přišel na chuť až teď ve stáří, když se novým vyšetřovacím metodám už nenaučím. Sice si stále všímám, co kde je nového a co by se na co hodilo, ale už to moc důkladně přebírám, než něco do svého arsenálu přiběru – a stejně už se mi to nestane vskutku pracovním nástrojem. Těch opravdu důvěrně známých nástrojů, obnošených, ohmataných a prověřených ve svých přednostech a slabinách nemám dnes víc než prstů na obou rukou. Zato (aspoň si to sebevědomě myslím) rozumím dětem a rodičům dnes o něco líp než kdy si dávno v začátečnickém rozletu. Takže když dáme ty dvě věci dohromady, tj. lepší porozumění dětem a „ohmatané“ metody, asi

toho opravdu moc víc nepotřebuji. Tento svůj poznatek, tuto svou životní zkušenost (soudím, že „sdělitelnou“), bych tedy rád předal těm mladším, kteří nyní s elánem do klinické psychologické služby nastupují.

Původně jsem tu příznačně napsal, že „jsem zvědav, zdali...“, ale pak jsem to opravil, že je mi jen líto, že se už nedovím, zdali je v tom nějaká zákonitost a zdali i oni v polovině 21. století dojdou k podobnému závěru jako já v podmínkách druhé poloviny století dvacátého.